

ԲԵՐՈՅՆԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԿԱՆ, ԸՐՈՒՆԵՍԳԻՏԱՆԿԱՆ

ԺԷ. ՅԱՐԻ 1903

Ցարնկամ 10 ֆր. ոսկի — 4 ռու.:
 Անցանկա՛յ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 յր. 50 կ.:
 Մեկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կ.:

ԹԻՒ 10. ԻՌԿՏԵՍՐԵՐ

Ո Ր Մ Ո Ր Մ Ն Ե Ր Ե Ն

Ի Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԱՂԻՐԻՆԵՐ ՀՆԱԳՈՒ ՀՈՈՈ ՊՈՏՄՈՐԹՆՆ

ԲԻՆ 4—5 տասնեակ տարի առաջ գիտնական աշխարհը արեւելեան ազգերի խորհրդաւոր անցանկը կը գնէր, ստիպւած կը բաւականանար Աստուածաշնչի հաստատեալ տեղեկութիւններով եւ ինչ ինչ յոյն մատենագրերի զեղչներով. շնայած որ եգիպտական հինագրոյձ գրերը՝ սկսած էին հետզհետէ փարատել այն թանձր խաւարը, որ կը ծածկէր Նեղոսի այեւոր անցեալը, սակայն Սումերը, Ասորեստանցիք, Բաբելոնացիք, Մարը տակաւին չէին բացարեւ իրանց պատմութեան էջերը

1 Եգիպտոսի գրաւոր յիշատակարանների առաջին գիւտը տեղի ունեցաւ Նապոլեոնի արշաւանքի ժամանակ 1769 թ. Պաղեստինում:

գիտութեան բեմի առջև: Նախանձելի դրութեան մէջ չէր նաեւ Հայոց նախնական պատմութիւնը. գիտնականաց բոլոր փափաքը կը յագեցնէին խորնացին, Հերոդոտ եւ Քսենոփոն, որոց ստուգութեան եւ արժանահաւատութեան մասին գրեթէ ոչ որ չէր կասկածում: Բեւեռագիրը արձանագրութեանց ընթացման պրնցնելի գիւտը ի լոյս հանեց առաջուր Ասորի հազարաւոր տարիներէ ի վեր կորուսած, մոխրակոյտերի տակ թաղւած փառքը. հանգէս եկան ազգեր, որոց անունները մինչ այն ոչ մի գիտնականի ծանօթ չէին: Յայտնի եղաւ, որ Հայաստանի հազոյն բնակիչը Բաբելոնէ գաղթած Հայի նահապետի բազմացած սերունդը չէր, այլ մի խրոխտ ազգ, որ Թ. դարում Ն. Բ. կը ձգնէր կորզել Ասորեստանի ձեռից գերիշխանութիւնը հին աշխարհի վերայ. նորա թագաւորները՝ Երկար լուծիւնէից յետո՛յ կրկին իրենց ստացան եւ սկսեցին մեզ մի առ մի թւել իրանց յաղթական արշաւանքները, նաւաւ ազգերը եւ խաղաղ ձեռնարկութիւնները, յաւերժացրած նոցա ջիւր եւ ցան յիշատակարաններում:

Միւս կողմից խորնացու աղբիւրների ուսումնասիրութիւնը հանգէս բերեց մի շարք խոշոր պատմական հակասութիւններ եւ խախտեց նորա բազմադարեան հեղինակութիւնը. խնդիրս՝ ըստ իւր արժանաւորութեան՝ զբաղեցրեց եւ գեռ կը զբաղեցնէ բազմաթիւ եւրոպացի եւ Հայ գիտնականներ, սակայն հեռու չէ այն

ժամանակը, երբ մեր 'պատմահայրը, իւր վերջնական գաղափարները կը ստանայ:

Այս թանգագին գիւտերը կատարեալ յեղադիրութիւն յառաջին Հայ պատմութեան առաջին էջերում, ընդարձակեցին նորա սահմանները եւ բնականապէս յուշեցին մի շարք հետաքրքրական խնդիրներ՝ ի՞նչ ցեղի կը պատկանէր այն ազգը, որ ասորեստանի թագաւորներ Ուրուրու երկրի անւամբ են մկրտած եւ որ ինքն իրան խալդէ աստուծոյ ծառաներ կը կոչէ, ի՞նչ վիճակի հանդիպեցաւ նա, երբ է. գարումն. Բ. Բ. նոր ազգերի հեղեղատը կործանեց նորա զօրութիւնը, ի՞նչ առնչութիւն ունէր նա Հայերի հետ, երբ եւ ուստի եկան Հայք իրանց այժմեան բնակատեղը, իրբն խառնուրդ թէ իւր ցեղական առանձնապատկութիւնները պահպանած մի ազգային անհատ, ի՞նչ ժամանակեցին նորա Ուրարտացիներին եւ այլն եւ այլն: Նորագիւտ աղբիւրների մատակարարած նիւթը սակայն անզօր կը հանդիսանայ այս միջին խնդիրները լուծելու համար. դժբախտութիւնն առաւել եւս կը ծանրանայ նորանոյ, որ ուրարտեան լեզուի լուսաբանութիւնն ազգային խոնդրոտների կը հանդիպի: Հարկաւ՝ նիւթի աղքատութեան շնորհիւ՝ ուսումնասիրող առջին լայն ասպարեզ կը բացւի զանազան հետաքրքրական, շատ անգամ միմեանց հակասող, երբեմն սրամիտ կամ խորհրդաւոր ենթադրութեանց: Կարձ միջոցում հանդէս եկաւ մի ձոխ գրականութիւն, որ Հայոց հնութեան փոշին թօթափել կը ձգնէ:

Հայ գիտական մամուլը, քաջ ըմբռնելով Հայ պատմագրութեան նոր ընթացքի լրջութիւնն, աշխատել է իւր ընթերցողներին ծանօթացնել որ ըստ օրէ լոյս տեսնող օտարազգի գրիչների ուսումնասիրութեանց հետ. աւերորդ կը համարեն յիշեցնել, որ 'Հանգիստ, նախանձելի եւ անդուլ շապակ եւ իսկոյն լոյս ընծայել եւ կը շարունակէ լոյս հանել այս երկերը ծայրէի ծայր թարգմանութեամբ կամ ընդարձակ տեսութեամբ, իրբն ուսումնասիրութիւն, որ անկասկած առաջին տեղը կը բռնէ մեզանում: Չնայելով տարիներով կուտակւած հարուստ նիւթին՝ տակաւին փորձ չէ եղել մեզանում այս գրականութեան զարգացման ընդհանուր պատկերը գծել եւ նորանման նոր հիմքեր որոնել մեր նախնական կցաւոր պատմութիւնն վերականգնելու համար: Որչափ քաղցր աշխատանք է՝ գրել խորհրդաւոր շարժման կրկին կեանքի հրաւիրել սերունդներ, որոց յիշատակը

տաննակ գարեհէ ի վեր մոռացած է, խիղախ թագաւորներ՝ որոնք արիւթաւ մարտնչել են յանուն ազատութեան երկրի եւ ի փառս իրանց ազգի: Սակայն գործս որչափ էլ զեղեցիկ է, նշոյնափ էլ բարդ եւ պատասխանատու. հեղինակը՝ իւր երկը լուրջ դիտական սահմանների մէջ պահելու համար՝ պէտք է առնւաճն:

ա. քաջ ծանօթ լինի գրականութեան վերաբերեալ քուլը ուսումնասիրութեանց հետ եւ մասնացոյց անէ առանց բացառութեան այն կարծեաց վերայ, որոնք որոշ խնդիրներ նշոյնափէտով կը շօշափեն. (հարկաւ յիշելու է հեղինակի անունն եւ նորա գործը):

բ. Հայ պատմութեան այս հեռուոր խորշերը լուսաւորելու նա պէտք է հիմնուի պատմական փաստի վերայ, խախտ զատելով նշոյնից եկնաբանութիւնը, որոց արժանաւորութեան մասին միայն ազգային կարող է վճիռ արձակել:

գ. Նմանապէս նա զգուշանալու է պատմական անձնաւորութիւնը շփոթելու աստիճանական հերոսների հետ, որոնք մեր հին ժողովրդական բանահիւտութեան ընդարձակ տեղ են գրաւել: հրապարակելով խորնացուն իրանց փայլուն շահատակութիւններով:

Այսպիսի մի 'նախափորձ, ձեռնարկած է նորեւր Սկանի Բանասէր' (Գր. Տաղաւարեան), որի նպատակն է եղել՝ իւր 'ձեռք բերած ծանօթութեան շնորհիւ շատերու գաղափար մը տալ այս նախնական ջրմանի ազգային պատմութեան մասին եւ իրբն առաջնորդ ծառայել՝ գիտնող եւ բանասիրող հետազոտութեանց հետեւելու': Պատուական նպատակ: 30 էջէ բաղկացած փոքրիկ աշխատասիրութեան հեղինակը դեռ իւր յառաջարանում կը խոստանայ բաժանել իւր երկը երեք մասերի, որոնցից առաջինն ներկած պէտք է լինի երկրի հին բաժանմանց, անւան, ժողովրդի լեզուի, ցեղի եւն. խնդիրներին. երկրորդ մասն պարունակելու է 'Հայուն մինչ ցարձակութիւն հարստութիւն քաղաքական պատմութիւնն, երկրորդ պէտք է հանդիսանայ 'այդ ժամանակամիջոցի քաղաքակրթութեան պատմութեան նախափորձն', Այս ընդարձակ երազիրը կը պահանջէ հարկաւ ոչ միայն բաւարար նիւթ, այլ եւ վերին աստիճանի զգուշութիւն, եթէ չստենք հմուտութիւն, հեղինակի կողմից՝ նորա տրամադրութեան տակ զաւանուղ խառնիխուռն, հատուկորոր աղբիւրների նկատմամբ:

Հ. Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ մինչ ցարձակութեան վերջին հատմանութիւնը (հետեւած 'Բանասէր' հանգիսէն հա. Կ) Պարսի, 1903:

Դր. Ցաղաւարեանի փորձը արժանի է գովասանաց, սակայն մենք համոզուիլ կամիմք, թէ արբեք հասել է հեղինակը իւր նպատակին, այսինքն իրք ճիշդ գաղափար է տւել նա ընթերցողին՝ այս նախնական շրջանի ազգային պատմութեան մասին¹ :

Ա.

Առաջին մասում, խօսելով երկրի հին բաժանման, անւան եւ Հայերի ցեղական ծագման մասին, հեղինակը մի ըստ միով համառօտի կը թէ է եւրոպացի գիտնականաց կարծիքները, սակայն մէջ տարօրինակ կը թւի, որ նա՝ յիշելով Լեւանի, Ե. Մայերի, Ենսլի տեսութիւնները, այլ ուսումնասիրելի բարեհաճել է մասամբ բնաւ բաց թողնել մասամբ նոցա անուններն՝ ոմանք, անորոշ բառով քողարկել² : Ըստ ոմանք հայ անուանակոչութիւնն իսպրդի կամ Հայդի Աստուծոյ անունէն եկած է (էջ 5) ... ոմանք ըստ երբայականին Հաբ-Միլլէն եկած էր կարծին այս բառն (էջ 6) ... ոմանք աւելի հին կը համարին այդ բառն (էջ 7)³ : Հազիւ թէ այս անորոշ դերանշար կարողանայ հեղինակի նպատակին յարմարիլ եւ «շատերուն առաջնորդ ծառայել» գիտնոց եւ բանասիրաց հետազոտութեանց հետեւելու⁴ : Այդ մի. Սկ. Բանասիրին պէտք է յայտնի լինէր ծանօթութիւններ ձեռք բերելու, որ Kiepert, հակառակ վերելում յիշած գիտնականաց, Հայերի հնագոյն հայրենիքն Արարատի հովտը, վանայ ծովէ հարաւ-արեւմտեան պիքերը եւ Արածանիի վերին հոսանքը կը համարէ⁵ : Winckler կը կարծէ, որ Կիմմերներ (եւ նոցա հետ Հայեր) Կովկասի լեռները ձեռքբերով մտան ի Հայս եւ՝ հանդիպելով Ուրարտացիների կողմէ գիտնորութեան՝ յերկու մաս բաժանուցին, որոնցից մին դեպի արեւմուտը, միւսն՝ հարաւ-արեւելք մինչեւ Ռուսիոյ ծովը առաջացաւ⁶ : Զէ յիշած նմանապէս Kretschmerէն ինքագրութիւն, թէ Հայք Փոռեգիայից եւ Թարկիայից իրանց պատմական բնակատեղիս են⁷ : Murad հակած է Ե. Մայերի նախադրեալ կարծիքը ընդունել, թէ «հարաւուր է, որ Հայք դեռ հնագոյն ժամանակներ երկրում նստած էին, բայց նմանապէս հնարաւոր

է, որ նորա Ասորեստանայ իշխանութեան անկումից յետոյ արեւելքից կամ արեւմուտքից գաղթած են եւ երկրի հնագոյն բնակիչներին յետ մղած⁸ :

Ձանց անհելու չէր հեղինակը նաեւ մեր հին մատենագրերի ազգիս վերագրելու ստույթորգում⁹ : «ազգ. Աքսանագեան»¹⁰ ցեղանուններն, որոնք գրաւած են գիտնականաց ուշագրութիւնն. ըստ Fried. Delitzsch Նոնգոյ (10, 3) Togarma տեղին համապատասխան է սեպաձեւ արձանագրութեանց Tilgarimmu տաճրոցին Ե Մալթիայ¹¹ : Kiepert սակայն նոյն տեղին Հայոց հարաւ-արեւմտեան մասն կը կարծէ : Միւս կողմից Murad¹² Նոնգոյ ՈՐԳԱՆ (այնու) ազգը Փոռեգացիք (Փորյես) կը համարէ, որոք հետեւ Askani կը կոչուին. այս հիման վերայ Հայք Փոռեգիայից կը սերէ, նոցա հնագոյն հայրենիքն Թարկիայում որոնելով. իսկ S. Weber¹³ հակած է բացի այդ եւս ընդունել, (եթէ ճիշդ է Թարգում = Tilgarimmu համամատութիւն), որ Հայք նախապատմական ժամանակ, երկրի հարաւ-արեւմուտքում կը բնակէին :

Արժանի են ուշագրութեան նաեւ մարգարանների (anthropologue) կարծիքները Հայոց յեւթան ծագման մասին, որչափ էլ տարբեր լինին այս կարծիքներն : Չնայելով որ գիտութիւն համեմատաբար դեռ նոր է եւ նորա եղբակցութիւնները շատ անգամ անհաստատ են, սակայն ուսումնասիրաց ձեռնարկած փորձերը հայ ժողովրդի մայրնականութեան նկատմամբ մի եւ նոյն հետեւանքն են տւել¹⁴ : Հայք կը պատկանին ծայրայեղ Բրեյթֆելդ-Ֆոնշան (կարճագրութիւն)¹⁵ : F. von Luschan¹⁶ ենթադրելով, որ Բրեյթֆելդ-Ֆոնշան հնագոյն կը հանդիսանայ Փոքր Ասիայում (փրբեւ նմոյշ կը ծառայեն Հիտիտները կամ Հասիտներ խորագրի քարարձանների վերայ), Հայերին կը

¹ Ararat und Masis, 1901, էջ 11.

² Աքսանագեան, Փաւստոս, Խորենացի :

³ Խորենացի, Գովհաննէս կաթ. Պարթև, Գորիս :

⁴ Wo lag das Paradies? 1881, էջ 246.

⁵ Արարատ, էջ 18. Զմեմ. Kretschmer էջ 191. Sebrard, Keilinschrift u. Geschichte 160. Friedr. Delitzsch սակայն Նոնգոյ (10, 3) Ալլիալը քեռեւորդի Ագուշա երկրի անուն հետ կը համեմատէ :

⁶ Die katholische Kirche in Armenien, 1903, էջ 12.

⁷ E. Chantre : Recherches anthropologiques dans le Caucase T. IV. 1887. Rapport sur une mission scientifique en Arménie russe, 1893. Erkert : Kopfmessungen kaukasischer Völker.

⁸ Die Taachatschy und andere Ueberreste der alten Bevölkerung Lykiens.

¹ Lehrbuch d. alten Geographie, §§ 74, 76, 90. u. u. Ueber älteste Landes- und Volksgeschichte v. Armenien, 229, 235.

² Babylonisch-assyrische Geschichte.

³ Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache էջ 208.

Համարն Բէլի Կեղեցիներ, որոնք իրանց ցեղական տիպը պահպանած են հարեւան ազգերի բոլոր ազգացութիւններինց ազատ Դոկտիֆիլ (երկայնաբաւութիւն) ցեղերը, որոց գլխաւոր ներկայացուցիչք Սեմացիք են, տարածւել են համեմատաբար շատ առաւել ուշ հարաւային Արարիայից Եւրոպայ։ Virchow աւելի եւս հետուէր գնայ, համարելով հոյսիւն Տրովագայում, Բիւթիւնիայում եւ Աստուստ պեղած գագաթները, (որոնցից հնագոյնք մինչ 2000 ա. Ն. Ք. յետո մղելու է)։ Հակառակ այս կարծեաց G. Sergi¹ կ'ենթադրէ, որ Դոկտիֆիլ տիպը զեռ նախապատմական ժամանակները տարածւել էր Եգիպտոսից Փոքր Ասիա եւ ամբողջ Եւրոպա եւ միայն ժամանակի ընթացքում, երբ Արարիայի արեւմուտք գաղթեցին արիական ցեղերը, մասամբ խառնեցաւ եկել որ "բրախիկեֆալ" տիպի հետ, մասամբ հետզհետէ անյայտացաւ։ Այս տեսութեան համաձայն ուրեմն Հայերը իրենւ Արիացիք՝ էլ-ու ազգ են։ Նոյն կարծիքին է նաեւ D. АНУЧИН², որ "գոլթիոկեֆալ" տիպը ուր-ուրեքն կը համարէ, իսկ "բրախիկեֆալն" նորագոյն, եկել որ, հոյսիւն։

Կարծեաց այս տարբերութիւնը կ'ապացուցանէ, որ ինչդիրս տակաւին անորոշ զրու. թեան մէջ է. նորա բաւարար լուծման համար մեզ անշուշտ կը պակասին Նու աղբիւրներ, որոնք աւելի առատ լցն են սփռելու Փոքր Ասիայ մօտն անցնելի վերայ։

Միւշտեռ հայ ազգի նախահայրենիքն անյայտ կը մնայ, հայ լեւի ուսումնասիրութիւնն անկասկած մեծ առաջագիծութիւն է արել վերջերս. հակառակ de Lagardeի եւ Fried. Müllerի կարծեաց, թէ հայկականն իրանական է, Hübschmann³ ապացուցեց, որ նա հինդ-եւրոպական լեզուների ընտանեաց առաջին անգամ կը հանդիսանայ. այս ենթադրութիւնն սակայն հիմնւած է մեր մատենագրերի, ուրեմն մեր հին հիւսիս լեզուի ուսումնասիրութեան վերայ, մինչ-զեռ եւս ճշգրտմանակից իւր-իւրեք-իւր լեզուն իւր բացմամբ զաւառաբարբառներով՝ մի թանգազին պատմական գանձ մեզ համար ընդ միշտ կորած կը մնայ⁴։

¹ Ursprung und Verbreitung des mittelländischen Stammes. (Uebersetzt von Dr. Byham), 1897.

² Армян из антропологическомъ и географическомъ отношеніи (Братская помощь).

³ Armenische Grammatik, էջ 399.

⁴ Յեռ Թուրքի Եւրոպիկ խառն լեւեռականների բարբառն մարին՝ «Ե. յաղագրութիւնն եւ անհատական խոսքն եւ բարբառն իրեն իւրեք»։ Նոյն կը հաղորդէ եւ արարացի պատմագիր Բեւալդը («Հայաստանի նաւառն»),

Սկ. Բանասեր՝ նիւթին համաձայն՝ իւր երկի սկզբում գծել է հին Հայոց քաղաքական բաժանումները. սակայն այս քարտէսը՝ չհամապատասխանելով ճշգիւ մեր աղբիւրների ցուցմանց՝ հազիւ թէ կարող է աշղ համարուի։ Հաստատապէս իմանալով, որ «Արարատի (Արարատ) վանայ ծովուն հիստասկողմն, Բիւնա՝ վանայ ծովուն արեւմուտքում եւս, հեղինակը պոկելով էրիւն ինքնուրեք կը բաժանէ ուրարտեան տէրութիւնն, որ Ը. դարում՝ իւր շքեղ ծաղկման ժամանակ՝ Մալաթիայից մինչեւ գեղամայ եւ Ռարմոյ ծովերը կը տարածւէր։ Ճիշդ է Մաղմանասար Բ. (860—825), անցնելով վանայ ծովի հիստասկողմն, առաւ եւ աւերեց «ուրարտեան» Արամէի Arzaku մայրաքաղաքն. Ճիշդ է նաեւ, որ Biaina երկիրը իւր Tuspa (վան) մայրաքաղաքով հանդերձ Սարգուր Ա.ից սկսեալ իրենւ տէրութեան կենդրոնն կը յիշւի. սակայն մենք չունինք ոչ մի պատմական փաստ, որ վանայ ընդարձակ տէրութեան կից կը ծաղկէր մի առանձին «ուրարտեան իշխանութիւն»։ մենք ունինք հակառակ ապացոյց՝ նոյն Մաղմանասար Բ. զեռ իւր ուր-ուր արշաւանքի ժամանակ դէպի Նաիրեան երկիրները, գրաւելով նախ Խուրուսկու իշխանութիւնն (Ուրմոյ ծովի հարաւ-արեւմուտք), այնտեղից անմիջապէս մտաւ ուրարտացի Արամէի երկիրը (տես ստորեւ)։ Ուրեմն վերջինս սահմանները նոյն իսկ վանայ ծովից հարաւ կը տարածւէին։ Շատ հաւանական է, որ Ռարուրտ տէրութեան հնագոյն գաւառի անունն էր՝ որ ապա ամբողջ երկրի վերայ անցաւ. թերեւս Սարգուր Բ-ի յիշած (երկրի) Ռարուրտի անունն իւր ուրարտեան ձեւն է՝ Schrader⁵ եւ Hinkeldey⁶ կը կարծեն, որ Ռարուրտացի օրորոցը Արաքսի հովիտն էր, որի յիշատակը մեր մատենագրերի «Արարատեան գաւառ» անանանկութեան մէջ կ'ապրի⁷։ երկրի անապահով դիրքը երեւի ստիպած է նոցա իշխաններին փոխադրել տէրութեան կենդրոնը դէպի հարաւ։

Այս պակաս հետաքրքրած է գիտնականներին երկրի մօտն անունն. Sayce-ի ենթա-

⁵ Belek-ի հետ համաձայն է Lehmann (Verbandl. d. Berl. anthrop. Ges. 1899, էջ 587, որ Urartu «խաղտեան տէրութեան գաւառները» մէկն էր,

⁶ Zur Geogr. d. assyrischen Reiches BAW, 1890, էջ 333. ⁷ M. A. Streck, das Gebiet d. heutigen Landschaften von Armenien, Kurdistan und Westpersien, ZA, 1898.

⁸ Армянская страна Урарту («Братская помощь»).

⁹ Հմմտ. վերեւում յիշած Kiepert-ի կարծիքը։

գրութիւնն, որ Urartu (= Urtu) ըստ Ասորեստանեայք Բաբելոնի եւ Նինւանի, Սկ. Բանասէր Բաբելոնի եւ Նինւանի, առանց բաւարար չիմք ունենալու. (ի դէպս կը նկատենք, որ պարոնի ցուցած Սփու իբր = Urartu արձանագրութիւններում չէ յիշուում): Ըստ իս խորհրդանշան երկոյս յիշած Որդունի նախարարան տոհմը՝ թերեւս իւր անուն մէջ ուրարտեան ցեղերից մէկի խուշ յիշատակն պահած է: Առաւել մեծ անգղաւորութիւն էր Սանտալ-ճեանի կողմից՝ անունն Տնդ-եւրոպական(!) յայտարարել՝ իբր Ծոր(դ) = լեւի Եւ ձրա = Բաշ-Եւ բաղնէն բարգեալ՝ արեական ցեղի (կամ ցեղերի) Թ. Կ. Ն. Բ. Եւրոպական գաղթման մասին պատմութիւնն սեղեկութիւն չունի:

Նմանապէս որ եւ Տիմբից գուրկ է Սանտալճեանի Sayce-ից ժողոված մեկնութիւնն, (որ առանց տատանելու ընդունած է Սկ. Բանասէր), թէ Նուրի, Նուրի՝ գետոց երկիրն կը նշանակէ, ըստ յայտնի ասորագէտների (Fr. Delitzsch, Winckler) անունն ոչ մի առնչութիւն չունի սեմական լեզուի, Նուր, Nāru, Եւրոպայի Տեմ: Սկսած Բանասէրի համար հարկաւոր է յիշեցանք չէ. սակայն Նա ճիշդ չէ որոշել վերջոյնից երկրի նշան իսկ դիմքը, որ ըստ Նորա «Խորենացու Աշտիկի եւ Ծորի նահագաց կը համապատասխանեն»¹ Նուրի (Nairi) երկրներն անորոշ անամբ յայտնի է սեպական արձանագրութիւններում մի ընդարձակ տարածութիւն, որ վանայ ծովի արեւմտեան ափերից մինչեւ Ուրմիոյ ծովից արեւմուտը կը ձգէր, որոյ վանն Ասորեստանայց թագաւորը առաջինն Վեթի Նուրի ծով, երկրորդն՝ Ծորի Նուրի ծով կը կոչեն. Տիգրատապալասար Ա (Իբր 1110 թ. Բ.) յիշատակած է 23 Նաիրի իշխանութեանց անուններ, որոց մեծամասնութիւնն խորենացու Աշտիկի եւ Ծորի գաւառներէ միանգամայն գուրս կը գտանէր. Շամշի Բաման (825—812) երրորդ անգամ Նաիրի երկրից արշաւելիս կ'անցնէ Զարաթ գետը (Կալէր մաս) եւ Նուրի իշխանից Նորա խուրուշու. քաղաքում հարկ կ'առնէ: Սարգոն 715 թ. ընդունեց Նոյն քաղաքում Նուրի իշխանի ընծաները:

Միանգամայն սխալ է որոշած Գր. Ցաղաւարեան Մուսասիր երկրի (եւ համանուն քաղաքի) դիրքը, որ Նա Մուշ (!) կը համարէ. ասորական աղբիւրներին նայելով այս փոքրիկ իշխանութիւնն կը գտանէր Ուրարտեան եւ ասորեստանայց տէրութեանց միջեւ.² Սաղմանասար Բ. 829 թ. հարկ առնելով խուրուշուի իշխանից, այնտեղից անվերջապէս Մուսասիրի սահմանները՝ Սարգոն 714 թ. առաւ եւ աւերեց Մուսասիր քաղաքը, գալով Մարաց երկրից:³

Ինչպէս տեսնենք, Գր. Ցաղաւարեանի «Հայոց պատմութեան», Ա. մասն, որ երկրի հին բաժանման, ցեղի եւ այլն խնդիրներին ներիւծ, ոչ միայն ռեկտոր է, այլ եւ սխալ տեսակետերից ազատ չէ:

(Թոյլ ենք տալիս մեզ Պարոնի խաչի գրութիւնն մեր մատանագրերին՝ համաձայն Խաչիկի ուղղելու)

Բ.

Երկրորդ մասն բուն Հայոց պատմութիւնն է «ի սկզբանէ մինչ ցարշակունի հարստութեան հաստատութիւնը»: Ինչպէս ինքն հեղինակը իւր յառաջաբանում իրաւացի կը նշատէ՝ «գեո. ժամանակն հասած չէ Հայկական անուանեալ այս կարեւոր շրջանի իսկական պատմութիւնն պարզու», կը մնայ ուրեմն «հաւանական» պատմութեան ձեռնարկել: Սակայն ճիշտ է որոշելու այդ «հաւանական» սահմանները. արդեօք այն ենթագրութեան մէջ, թէ մեր «պատմահայր» մեծ ժողովրդին ախորժեկի առասպելական քոյի տակ պատմական «դէմքեր եւ գէպեր» կը թագնին, թէ մեր նորագոյն աղբիւրները մեզ լիովին իրաւունք են տալիս՝ բեւեռագիր արձանագրութեանց թագաւորների եւ «հայկազն» դիւցազնների մէջ առնելութիւն որոնել:

Թէ ինչպէս կը լուծէ այս խնդիրը Սկ. Բանասէր, կը տեսնենք իսկոյն. բայց նախ հետեւենք նորան՝ Հայոց պատմութեան «սկիզբն» պարելու:

Երկրիս քաղաքական գրութիւնը գտար չէ մեզ պատկերացնել նոյն իսկ ԺԶ. դարում (!) Թէմաքի փարաւոնների իշխանութեան ներքոյ:

¹ Journal of the royal asiatique Society, 1882.

² Մ. Խորենացի, Վեթ. 1881, Ա. 58, Բ. 173, Գ. 401.

³ Տնդ, Զննչ. Ամ. 1901, էջ 54.

⁴ Նոյնտեղ, էջ 53.

⁵ Սկ. Բանասէր, էջ 4.

¹ Lehmann, Verhandl. d. Berl. anthrop. G. 1899. Helms, Weltgeschichte, Urartu (von H. Winckler).

² Salm, Nimrud-Inscript, 177—180.

³ Sargon, Genes—74.

⁴ Մ. Խորեն. 181, 338, 495, Եղիշ, Վեթ. 1898, էջ 176, 235, 238. Աղաթանգ. Վեթ. 1835, էջ 624.

չիղբ է, մտաւորապէս այս ժամանակ եգիպտացիք սմափռելով զարաւոր թուլութիւնից՝ արտաքսեցին երկրից ասիացի չիւքսոսներին եւ՝ երեւի հետամուտ լինելով նոցա՝ յաղթութեամբ մասն Ասորիք։ սորանով սկսեցաւ 18-րդ դարու հարստութիւնն, որ 1600ից մինչեւ 1200 թ. ն. Ք. տեւեց։ Սակայն եգիպտացոց քաղաքական ազդեցութիւնն հարաւային Ասորիքից հեռու չանցաւ, հիւսիսային Միջագետք եւ հիւսիսային Ասորիք այն ժամանակ կը կազմէին Միտանի իշխանութիւնն, որ զօրեղ խոշորում կը հանդիսանար փարաւոններին՝ դէպի Փարս Սիւս առաջնախաւ համար։

Ամսիս Ա. կռիւ մղեց հարաւային Պաղեստինում եւ փրկեց իւր, նորա յաջորդ Թուտմէս Ա—ին աջողեցաւ մինչեւ Եփրատ հասանել, որի ափին նա իւր յաղթական արձանագրութիւնն կանգնեցրել։ Թուտմէս Գ. (մոտ. 1500 թ.) ԺԼ. հարստութեան ամենանշանաւոր ներկայացուցիչը՝ 14 անգամ Ասորիք արշաւեց, մի ապացոյց, թէ որչափ անշան էր այնտեղ եգիպտացոց «յաղթութեանց» ազդեցութիւնն. անցնելով Եփրատ եւ նաճելով հիւսիսային Ասորիքի մի մասը, ի միջի այլոց յայտնի կարեւոր քաղաքը, նա սակայն չլստահացաւ։ Միտանի իշխանութեան այս գաւառը իրան յատկացնել եւ իբրեւ սահման պահեց Ռիհ քաղաքը (երեւի Օրոնտէս գետի ստորին ընթացքի մօտերը)։ Քիչ ժամանակից յետոյ հիւսիսային Ասորիք մտաւ Էստիտների կամ Էստիտի իշխանութեան տակ։¹

Լայոց եգիպտացիներից դուրսը նաւաւ մասին այսպիսով ոչինչ չգիտենք, հետեւաբար Սկ. Բանասիրի եղբայրացութիւնը՝ թէ «եգիպտացիք դար մը միայն այս երկրին տիրել ենք», ի մէջ կոչս 15-րդ դարու (1440ի առններն)՝ քաղաքեան, զուրկ է որ եւ չհիմքից։

Լոյ բառախաղ կը լինէր Թուտմէս Գ-ից յիշած ի շարս այլ տրեւած երկրների Բօնէն աշխարհը Արմենիա (?) կարծել։

Ապա ԺԼ. դարից կը սկսի «Ասորեստանայց ազդեցութեան ժամանակը»։ Մենք չենք կամենում զանց առնել այն հանգամանքն, որ Բաբելոն՝ լինելով Լայոց մերձաւոր հարեւանն՝ դեռ հնումն կարող էր նորա քաղաքական գրութեան վերայ որոշ չափով ազդել. սակայն մեր նիւթը թոյլ չէ տալիս մեզ թափանցել հնութեան այդ մութ խորշերը՝

¹ Max Müller, Die alten Aegypter als Krieger (Der alte Orient, Heft 1, 1903, 16—19)։

որ եւ է «ազդեցութեան» հետքեր որոնելու համար։¹

Մեր առաջին «պոչ» տեղեկութիւնները Ասորեստանի եւ Նաիրի իշխանների ընդհարմանց մասին կը սկսին միայն Տիգրատպալասար Ա-ից (իր 1110 ն. Ք.)։ երկրի անսահման զինքը եւ քնակազ կտրիճ ոգին պատճառ էին, որ Ասորեստանցիք երբեք չկարողացան այստեղ իրանց իշխանութիւնն լիովին հաստատել, ստիպւած բաւականանալով ժամանակաւոր «նաւաւ» մամբ, չարկաւ հարաւայց սպառնացող վտանգն պէտք է ստիպէր տեղային իշխաններին՝ միացնել իրանց ոյժերը ընդհանուր թշնամու դէմ։ քնական է նաեւ, որ ժամանակի ընթացքում այս դաշնակցութեան գլուխը կարող էր անցնել նոցանից հզօրագոյնն. արդեօք դեռ Արամէն Նաիրի դաշնակցութեան ղեկավար է հանդիսանել, ինչպէս կը կարծէ Սկ. Բանասէր,² դժար է ենթադրել (տես ստորեւ)։ Այս պատիւը աւելի շուտ վերագրելու է Սարգուր Ա-ոյն, որ իրան որոշեց որոշ, Բոնէն Բոնէն եւ Նաիրի իշխաններ, Lehmann³ ոչ առանց հիմքի կ'ենթադրէ, որ «Նաիրի ցեղերը միացան եւ կազմեցին Նաիրի տերութիւն մի հզօր իշխանի» Սարգուր Ա-ոյ, Լուտիպրիսի որդու ներքոյ։

Արամէն յանկարծակի հանդէս է գալիս պատմութեան մէջ եւ նշնպէս յանկարծակի անհետանում։ Էն մնացել նորանից եւ ոչ մի յիշատակարան։ յայտնի է միայն, որ 860 թ. Սարգամասար Բ., յաղթելով Նաիրի թագաւոր կակիաին եւ առնելով նորա խուճուղիւ մայրաքաղաքը, այնտեղից, (այսինքն Ռուրիոյ ծովը հարաւարեւմտեցից) անմիջապէս մտաւ ուրարտացի Արամի երկիրը եւ գրաւեց նորա Սուգամիտ բերդաքաղաքը։⁴ Սակայն այս յաղթութիւնը երկարատեւ չէր, որովհետեւ երեք տարի անց Սարգամասար Բ. ստիպւած եղաւ կրկին Արամի դէմ արշաւելու. այս անգամ նորան աջողեցաւ, անցնելով Աշմէիք եւ Դայանէի գաւառները, նաճել Արամի Արգաշ-կու(նու) թագաւորանիստ քաղաքը, որ Անայ

¹ Ստորերանդակալ (885—860), ցանկալով յաւերժացնել իւր նախահօր Սարգամասար Ա-ոյ (իր 1330 ն. Ք.) գործերը միայն 4 անգամ կը յիշէ Նաիրի երկիրը, որի դէմ նա «բնակիչներ հաստատած էր»։ Ստորաշնորհ երկրագրութիւնն, թէ Նիւրի (Raw. III, 3) սորոշեւ Նաիրի անուն, անհիմն է։

² Նոյնտեղ, էջ 11։

³ Verh. d. Berl. anthrop. Ges. 1900, 36.

⁴ III Raw. 7—8.

ծովի հիւսիսակողմն պէտք է գտանուէր.¹ Արաւնէն շտապեց ապաստանել անանի լեռներում:² Իւր թագաւորութեան փառքին Սաղմանասար դարձեալ զինեցաւ իւր անհնազանդ անդիւնների դէմ եւ գրաւեց նորա Առնէն մայրաքաղաքն:³ Արշաւանքն կրկինցաւ եւ հետեւեալ տարին (Lay. 15, 39):

Չնայելով նիւթիս աղքատութեանն, աչքի կ'ընկնին 3 հետաքրքրական երևույթներ. աւարտեան իշխանութիւնը արդէն թ. դարում, ունենալով իւր մայրաքաղաքն Աւանայ ծովի հիւսիսակողմն, այնտեղից առնալով մինչեւ նորա հարաւային ափերը կը տարածուէր.⁴ Բ. այս իշխանութեանն սահմանակից էր Նաիրի թագաւորութիւնը իւր խաւաւով մայրաքաղաքով. ուրեմն Արամն ոչ մի կերպ չէր կարող Նաիրի երկիրների ընդհանուր դաշնակցութեան գլուխը կանգնել. Բ. արդէն թ. դարում Ուրարտու (չորիցս)⁵ արիւարք կը դիմագրէ Նորատանին. չնայելով իւր համբաւաւոր «յաղթութեանց» Սաղմանասար Բ-ին այնպէս էլ չափողեցաւ իւր հակառակորդի դից անդրինքը գերել, որ հին արեւելքում հաւատարմ էր իշխանութեան բարձրանալ.⁶ Արամն մնաց ողջ եւ իցէ իւր մայրաքաղաքը փոխադրեց աւելի անառիկ տեղեր. հետեւաբար մենք բաւարար հիմք չունինք, հետեւելով Ալ. Բանասիրին, նորան իբրեւ «Սաղմանասարէն չարաշար յաղթուած իւր ուրարտեան հարստութեան վերջին թագաւորը» համարել:⁷

Թոյլ եմք տալիս մեզ ի դէպս նկատել, որ հակառակ դր. Տաղաւարեանի ցուցման՝ արձանագրութիւնում Արամն չէ յիշատակած իբրեւ (Արաշակունի հետ հաւասար) մայրաքաղաք Արամեի:⁸

Մեզ տակաւին միջին կը մնայ մի խնդիր՝ Բ-ն ի՞նչ կապ ունէր Արաշակունի Աւանայ հետ, Բ-ն աւելնութիւն է որոնելու Արամի եւ հետեւեալ ուրարտայի թագաւոր Սարգուր Ա-ց հետ, որ իրան «Լուսիսկրիսի որդի» կը կոչէ. ով էր

ինքն Լուսիսկրիս. միշտ է արգելք, որ Սարգուր Ա. ոչ ուշ, ոչ շուտ քան 828 թ. «իւր աթոռն Տուսպս (Աւան) կը փոխադրէ».⁹ Ենթադրութիւնը փաստորէ չեն:

Յամենայն դէպս Աւանայ խիզախ թագաւորներ իշխանութիւնը երկրիս պատմութեան ամենափայլուն շրջանից մէկը կը հանդիսանայ. Մենուսս եւ նորանից յետոյ Արգիստի Ա. եւ Սարգուր Բ. կ'ընդարձակեն Ներքի սահմանները մինչեւ Արարատեան հովիտը, Արգիստի նոյն իսկ կը կորզէ Նորատանից նորա հիւսիսային գաւառները եւ կը նաւաճէ արեւմուտը մինչեւ Մալաթիայ, Բնական է, որ նոցա հռչակի խուլ արձագանքն երկար դարեր կ'ապրէր Ժողովրդի յիշողութեան մէջ, արժանի նիւթ ծառայելով բանաստեղծութեան համար. եւ դա բնաւ զարմանալի չէ, երբ անգամ մեր ժամանակ ուսուց «զուցողները, կ'երգեն Յովհաննէս Գուռգի գործերը (16-րդ դար!)» Սիրիւրիչ նաւաճումն եւ նորանում հռչակած Երմակի քաջագործութիւնները. երբ հայ Ժողովուրդը ցարդ սիրով ակնաջ կը դնէ Բ. դ. Սամնոյ խորհրդների շահատակութեանց զոյցներին: Բայց թի՛ք խորհնացուն անգամ ճանաչենք իբրեւ բարեխիղճ բանահաւաք, որ նախնական պատմութեան համար դիմած է ժամանակակից Բանաստեղծներին, այդ պատճառով նա անպայման հեղինակութիւն չպէտք է համարէր. բաղմամբիս փորձերից յայտնի է, թէ Բ-ն տարօրինակ բողոքներ է առլիս պատմական սերմն, ընկնելով աւանդութեանց անհաստատ հողի վերայ: Մի կողմ թոյնելով այն խնդիրը, թէ Բ-ն ի՞նչ է ոգտել այս զոյցներից ինքն խորհնացին, գէթ ի նկատի է առնելու որ ա. պատմական անցքեր դարերի ընթացքում հարկաւ ուսուցողութեան են, իսկ պատմական անձնիք՝ դիւցաւնացած. սեպհական անուններ խառնաշփոթած են Ժողովրդից (կամ խորհնացուց) կամ նորաբոյններով փոխառնում. բ. մեր պատմագիրը ի՞նչ քննադատ եւ պարտաւանդաւորութիւնները խառնիխառն միմեանց է կցել. Գ. այս զոյցների հարուստ մասը հայ Ժողովուրդը փոխ է առնել ուսար ազգերից կամ ինքն խորհնացին գիտութեամբ փոխադրել է հայ հողի վերայ (վերջին դէպքում «պատմահայր», ձեռն նիւթ կը մատակարարէին մանաւանդ քրիստոնէականները):¹⁰

¹ Սամնալեան, Նոյնեան, էջ 87:

² Խորենացու Ա. եւ մասամբ Բ. զոյց աղբիւրների խնդիրը աւելի ընդարձակորեն շարափելու եւ առանձին ուսումնասիրութեան մէջ:

¹ Billerbeck (Das Sandeschak Suleimania). քաղաքս Բիլեքեշ-Դադից հարաւ-արեւելք կամ որոնել:

² Obelisk von Nimrud, 43—44.

³ Ob. 86. Lay. 15, 31. Թերեւս այժմեան Առնի գիւղաքաղաքն է Աւանայ ծ. հիւսիս-արեւելք:

⁴ Billerbeck Սագաւնիս Բոհանում կը պարէ:

⁵ Ինչպէս Սարգան, գերեւել մասնաւոր խոյզիս եւ Բագարատու զից անդրինքը վերջ դրեց այս իշխանութեանը. եւս Tešub-ի անդրիք գերութիւնը Մալաթիայից է մեծաւ Սարգանի:

⁶ Հմմտ. եւս Streck, ZA, XIV, 125.

⁷ Salm. Mon. 56—58.

Լ. Չամչեանին դեռ ներքին էր՝ իւր ժամանակի պատմական գիտութեան վիճակին համաձայն՝ խորենացու առասպելներին ոչ միայն լիովին հաւատ ընծայել այլ անգամ «Տայկազն» թագաւորների իշխանութեան տարիները որոշել... Բայց երբ 19-րդ դարի վերջերից սկսած մի շարք գիտնականներ պատառեցին խորենացու քողը, երբ մեզ յայտնի եղաւ վերջերս, թէ ով էր բազմահմուտ Ասորի Մար Աբաս կառնայի եւ որ դարում նա կ'ապրէր, այժմ պէտք է որ մեր պատմագրի յոյն իսկ ամենայնրմ պաշտպանները գոնէ աւելի լուրջ քննական աշխույժ նայէին նորա «կողովի», քաջագնացութիւն, սկսւոյ գիւցազներին վերայ։ Սակայն փորձը մի անգամ եւս ցոյց տուց, թէ որչափ դեռ զօրեղ է «պատմահօր» կախարդիչ ազդեցութիւնն. ահա՛ այս ազդեցութեան տակ Սկ. Բանասէր ուրբանեան թագաւորների թիւգով հայկազն հերոսներին կը պսակէ. սեպածեւ արձանագրութիւններէց այժմ պարզւեցաւ հարկաւ, որ

Արմենակ = Արգիտիս
Արամայիս = Սարգուր Բ.
Հրաշնայ = Ռուսա Ա.
Սկայորդի = Ռուսա Բ.

Անգամ Պարոյր Մարիգուրիս Գ-ի յաջորդն ըլլալ կը թուի,¹ հետեւելով խորենացու անշարժ մեկնութեանն, թէ «Արմենակ... ղեկառն անուանէ յանգագոյն իւր անունն Արամառն»,² Սկ. Բանասէր «Արգիտիսի» Արամառն ըլլալուն կասկած չունի³ (!)։ Զ. դարից սկսած հեղինակը ըստ «պատմահօր» եւ Քսենոփոնի կը գծէ երկրիս «հաւանական», պատմութիւնն. փոյթ չէ, եթէ այդ «հաւանականը» առասպելական լինի. եւ յիշուի, ինչու չընդունելու էր, որ «հաւանականը» ունեցած ենք երուանգ մը՝ (Քսենոփոն) Պարթաւոր յաջորդ Աթաշակայ (584—558) ժամանակակից,⁴ Սակայն, դեռ մի կողմ թողած Քսենոփոնի հարածանօթ վիպական ոճը, յոյն պատմագիրը ու մի անգամ չէ յիշում երուանգ անունն, բաւականաչափով «հայ» անուանակոչութեամբ, Համասորիս յիշելով Տիգրանայ շահաւորութիւնները, Գր. Յաղաւարեան նորանից յետոյ Հայոց արքաների գահը կը բարձրացնէ վիշապա-

քաղ վահագն աստուածը, որի մասին երգէրք կ'երգէին՝

Երկներ երկին եւ երկիր,
Երկներ եւ ծիրանի ծով,
Երկն ի ծովուն ունէր
Զկարմիրիկ երեգներին եւ այլն.

«Այլ ասէին զսա եւ աստուածացեալ», աւելացնէ մեր պատմագիրը, կարծես ինքն եւս ըմբռնելով առասպելիս դիցաբանական իմաստը, «Եւ անդ յաշարհին վրայ զտրա չափ հասակի կանգնեալ՝ պատուէին զհօշիւք»⁵ Պաշտէին նորան եւ Հայք Գ. դարում, որի վահագնեան մահամը Յարմուտն էր,⁶ Հարկաւ, հայ Ողիմպոսի վերայ բազմած անուահ վահագն («Աւետարայի վերելիւրդ» կամ Արարիւն) չպէտք է հրապուրէր աշխարհային ունայն փառքով եւ ապստամբէր Գարեհ Ա-ոյ դէմ։ Այս լուսարեւ աստուածը, որի ծնունդն արեւի ծննդեան սքանչելի նմանութիւնն կը բերէ, նւիրել է ազգին դիցազանց մի ամբողջ սերունդ մինչեւ վան, որոնք «հաւանականը» Հայաստանի հիսխային արեւելեան կողմն՝ Երասխի եւ Կուրի միջեւ ազգային իշխաններ էին⁷... (!) Սիրով կամէինք հաւատալ, բայց փաստեր...:

Այս 8 հայկազն իշխանների շարքում վահագնից յետոյ մշտականոր նշանաւոր կը հանդիսանայ վերջնականին՝ վան, որ «ըստ մեր պատմահօր, նորագած է Յուսպան եւ իր աւանումը վան անուանած է զան»,⁸ այս տեղեկութիւնն նոր է թէ մեզ եւ թէ նոյն իսկ «պատմահօր» համար, որ զգուշացել է այս պատիւն «վան հայկազնին» վերագրել։

Մենք մի գիտական գործի գլխաւոր արժանիքն են նախ՝ Նի-լը եւ ապա՝ այդ Նի-լից օգտուելու եւ-լ-ի-լը (Méthode)։ Ժամանակակից պատմագիրը երբեք տառաւնելու չէ իւր ընտրողութեան մէջ՝ արդեօք ազատ է թողնելու պատմութեան միջին էջերը, որ տակաւին խոտիչ չեն լուսաւորած, թէ լեցնելու է նոցա առասպելներով։

Գր. Յաղաւարեան գերագասած է երկրորդն։

(Մանգէլը գու-նի-ն) Բ. ՆԱՍԻԹԵՆՍԵ

¹ Խոր. էջ 127—128։

² Արարիւնի գրութիւն, էջ 802—803. «Լուսա Գրիգորի» թէ վահագնեան մահան ծագեալ է յերկրի Յարմույ, մահան մեծագն... անուանեալ վիշապաքան վահագնի, ³ Սկ. Բան. էջ 18։

¹ Սկ. Բանասէր, էջ 12—13։

² Խորենացի, էջ 60։

³ Նոյնտեղ, էջ 25։

⁴ Նոյնտեղ, 17։